

ARANKA GYÖRGY ÉS AZ ERDÉLYI NYELVMŰVELŐ ÉS

KÉZIRATKIADÓ TÁRSASÁG.

V.

A kézírások mint magyar történeti források kiadására vállalkozó Társaság alakítása. Ez Aranka második hazafias tervezése volt, bár Rajzolatját mind kettőről csaknem egyidejűleg, 1791-ben adta ki; az utóbbit i. a. kéziratok kiadását célzó Társaság főként a kormányzó hathatós pártfogása és tetteges gyámolítása mellett gyorsan létre jött s munkálkodását elkezdette.

Megalakulását és szervezetét főbb vonásaiban így adja elő a tervező.

„Megtekintvén a kormányzó a Nyelvművelő Társaságról írt Rajzolatot: úgy nyilatkozott, hogy a haza történeteit illető sok szép kézírások vannak szerteszélylyel, melyek nem is ismeretnek, veszélyben is foroghatnak; hogy tehát azok se el ne vesszenek, se el ne tűnjenek, se pedig a sok és gyakori leírás által eredetiségükből ki ne forgattathassanak: jó lenne egybeszedni és kinyomatni s felvilágosítani felőle a hazafiakat, e célból Társaságot állítani fel. A szerencsés gondolatot csakhamar szerencsés kezdet követte. Aranka a Társaságról és hasznáról Rajzolatot készített, a kézírásban levő és szétszórtan porba heverő történetírási művek — a hogy hamarjában lehetséges volt — lajstromba szedettek, az országgyűlésen Kolozsvárott jelenlevő kk. és rr. a Társaságba meghivattak, és mindjárt felesen találkoztak, a kik magukat ajánlották. A feltételek rövidek és tiszták voltak. A mely honfi és honleány szerette hazáját, könnyen megérthette. Az egész tagsági díj-ajánlás 30 arany volt, melyből tizet előre be kellett fizetni, hogy az intézet munkálkodását elkezdhesse, a többit 20 vagy 10 aranyonként egyszer vagy kétszer. a miért a Társaság ily tagjainak kiadandó munkái díjtalanul megküldését ígerte meg. A kézírásokat kiadó Társaság tehát ezen magukat 10 arany befizetésével beajánló tagokból, 1791. május 13-án megalakult, számuk 78-ra ment, kiknek egyszerűen többször a megalakulás ügyében gyűlésük nem volt. Ebben alkottatott kevés egyénekből egy igazgató tanács, melynek feje a kormányzó volt, mellette egy titoknok gróf Bethlen Gergely, és egy pénztárnok gr. Teleki László, az egész Társaság ügyeinek vezetése ezen tanácsra bízott, s a kéziratok kiadása gondjait felosztották egyes tudósok között.

„Később a dolgok szaporodásával az igazgató tanács által újabb gyűlések tartattak. Legelőbb a kéziratok lajstroma kinyomtatott s közönségesse tétetett; ezután tudós emberek választattak ki, s azok is a lajstromok megküldése s a kiadványokból jutalmul egy-egy példány megigérése mellett munkára meghivattak; ezenkívül a lajstromban kijelölt munkák közül egyiknek vagy másiknak sajtó alá elkészítésére felkértek, s így az igazgató Tanács minden lépést megtett a történeti munkáknak illő módon és alakban kiadása végett.

A célt az indítványozó maga így határozta meg: „Hazánkban — úgymond — sok a kiadásra való nemzeti történeti kézírás, s száma naponta szaporodik, ámbár igen sok eredeti kézírás elveszett, sok megcsönkült, sok rossz másolók által elferdítettet elannyira, hogy érteni sem lehet, sőt meg is drágult. A magyar nemzet és haza történeteinek magyar nyelven megírása, mint mindenki tudja, még hátra van, a kézírásoknak tehát e végre egybegyűjtése hasonló egy tárházhoz, mely szükséges egy pompás asztal készítésére.

„Ez egyik célja a Társaságnak. A másik az a tisztesség, a mit e századnak ebbeli igyekezete ez emberi nyomnak a következendő korok nemzedékei előtt szerezni fog. Ezt csak igaz hazaszeretettel, a felvilágosult értelem és ettől vezetett hazafiúi igyekezet érdemli és nyeri meg. Ezen kívül a jelen való idők emberei a mult időkből és viszonyokból, a letűnt nemzedékek fő és bal szerencséséből magukat és a jelen eseményeit megértik, a történetek okait és kulcsát kitanulják, s részint becsülni tanítanak a mi jót bíruknak, részint vezérelnék kétes ösvényeken s nehéz kérdésekben. Ily forrásokban több édesgető és elevenítő erő van, mint azok megelegyedett, meglankadt folyamaiban. A ki ma ír történetet, kiszépiheti azt alakilag s vonzóvá teheti szabad és szép mondások által; de sem oly erősen a szívhez szólni nem tud, sem a hajdani idők eseményeinek oly eleven képét rajzolni nem lesz képes, mint azok, kik maguk idejéből dolgokat írtak meg.“

Ezekből kitűnik a Nyelveművelő és kéziratkiadó Társaság közötti különbség, ámbár egyiknek tagjai és gyűjteményei előmozdítják a másikat is munkálkodásiban. Jó hazafiak és honleányok okleveleket s becses könyveket és kéziratokat adtak utóbbinak, melyet az első is céljára használhatott. Így br. Josinczi Sándor, Túri László s a fennebb már említették ¹⁾

A kéziratkiadó Társaság tanácsosainak neve előttem ismeretlen, csak annyit olvastam a gróf elnök 1804. febr. 13-án kelt s a lyceumi könyvtár nyelveművelő társasági iratai közt levő rende-

¹⁾ A M. Nyelveművelő Társaság Munkáinak I. darabja. 1796 178—181. II. M. Tudós Társ. Evkönyvei I. köt. 35. l.

letéből, hogy a tanácsstagok elhalálozása miatt, az 1792. titkárrá nevezett gr. Bethlen Gergelyt és pénztárnokká tett gr. Teleki Lászlót tudományos érdemeik, hazaszeretetök és a Társaság iránt tanúsított buzgalmuk tekintetéből igazgatósági rendes ülnökökké nevezte ki, a másodiknak helyére nevezte br. Wesselényi József kir. kormányzékfi fogalmazót pénztárnokká, az elsőnek helyére pedig Csedő László kir. kormányzékfi titkárt és gr. Bánffy Dénes ugyanottani fogalmazót jegyzőkké azon megjegyzéssel, hogy a Társaságot illető irományok, könyvek és pénzek átadása iránt később fog intézkedés tétetni.

A kir. kormányzék levéltárában levő néhány előadat a következő részleteket tartotta fenn¹⁾ utóbbi Társaság külön tisztviselőiről és iratairól.

A kormányzékfi elnök 1827. jun. 25-én tartott teljes tanácsülésben előadta, hogy a magyar tudós Társaság (értetik az erdélyi) azon diplomáit, kéziratait, könyveit, és egyéb iratait, melyek volt titkár Aranka György halála után a m.-vásárhelyi kir. tábla levéltárában tartattak, jó lenne onnan Kolozsvárra valamely oly helyre szállíttatni, a hol a tanulni kívánók hasznát vehessék. Határoztatott, hogy a kir. lyceum könyvtárhelyisége jelenleg alkalmas arra, hogy annak eltartása végett ott külön szoba adassék. Rendelet adatott ki tehát Székely Mihály kir. táblai elnökhöz, hogy azokat vétesse jegyzékbe, s ládába rakva küldje Kolozsvárra a kir. lyceum igazgatójához, és az eredményről tegyen annak idejében jelentést. Erről az említett igazgató jun. 10 én értesítettett. A kir. táblai elnök jelentése ugyan az nap érkezett meg azon tudósítással, hogy a fenforgó irományokat jegyzékbe véve, a jegyzőkkel együtt lyceumi igazgató gr. Lázár Lászlóhoz elküldötte. Ez jul. 24-én jelentette a küldemény megérkezését és elhelyeztetését, a 19. tétel alatti könyv híján, a minek címe: *Novissimum Silesiae Theatrum* s a minek utólag utánküldését elrendeltetni kérte.²⁾ E társulati vagyon további sorsáról az erdélyi kormányzék levéltárában nincsenek adatok, de az abban levő könyvek és kéziratok a lyceum tudós könyvtárnokai által minden tudósnak rendelkezésére bocsáttatnak.

Az erdélyi tudósok közt az volt a vélemény, hogy a kéziratkiadó Társaság irományai az elnök gr. Bánffy György utódánál, gr. Bánffy Józsefnél Boncián lennének. A tudós Vass József kereste Boncián 1854-ben, de siker nélkül.³⁾ Én 1868. a M. történelmi Társaság Kolozsvárott létekor a Bánffy-palota egy vasajtós boltjában egyik bizottsággal a családi leveleket történelmi célból

¹⁾ 5318. 5661. 6577. 7144. 7290. 1827. kir. korm. sz. alatt.

²⁾ A fentebbi számok alatt.

³⁾ Uj M. Múzeum, 1854. 148—151. II. ismét: 185—191. II.

vizsgálván: egy szekrényben nagy számú foliánsokat láttam. de nem érdeklődvén még akkor annyira, nem tettem jegyzést felőle: miféle colligatumok azok? vajjon nem a philohistoriensok Társaságá-e? Ott élő tudósok kinyomozhatják, nekem többé arra járásom s kutatásra alkalmam nem volt.

Lehet, hogy Arankánál is voltak belőlük. Ennek gyűjteményéről kibédi Péterfi József m.-vásárhelyi ev. reform. pap Toldy Ferenc m. tud. akadémiai titkárnak 1842. május 8-án írt levelében ily felvilágosítást adott.

„E tudós férfi írásai s egyéb gyűjteménye — írja ő — 1817. történt halála után a ref. colleg. könyvtárába tétettek, lepecsételt ládákban. A mi nem volt övé, csak mint a Társaság titkáránál maradt, Székely Mihály kir. táblai elnök két társával a kolozsvári lyceumba beadta. Ha jól ki nem válogatták a Társaságéit, ma is itt vannak, nem is lehet hozzá nyúlni. Az örökös Aranka Dánielné elakarta adni, de mint öreg asszony azt vélte, nagy kincs és igen drágán tartotta, holott eddig a belét jó részt kiszedegették. Megvenni nem lehet, mert a collegium 1817-től fogva 6 700 frt tartásdíjt követel. A tulajdonos nem akarja fizetni, a collegium kiadni, mindkét fél magának tartja s egyik sem bírhatja, a közönség sem veheti hasznát.“¹⁾

E levélből a m. tud. Akadémia értesült az Aranka-gyűjtemény állapota felől, s gr. Mikót annak az Akadémia vagy a már ekkor tervben volt erdélyi országos muzeum részére megszerzése iránt felkérte, a ki hajlandó is volt rá, s minthogy az Akadémia akkor palotáját építtette, s könyvszerzésre pénzt nem fordíthatott, arra kérte és hatalmazta fel őt, hogy nevében vegye ugyan meg, mint a mely már létezik, de minthogy a gyűjtemény inkább speciális erdélyi s itt nagyobb szükség van rá, tartsa meg az erdélyi hasonló célú leendő intézet számára; ott is a magyar tudós világ hasznára lesz.

A gróf több levelet váltott Csikszékben lakó birtokos Geréb Elek főörökössel, végre ő és örökös társai beleegyeztek, hogy 1000 conv. forintért a grófnak átadják, remélvén, hogy a collegium tartási díjkövetelésével a hazai tudományügy javára célzó ezen vásárnak akadályára nem lesz, a mi iránt közbenjárásra a gróf ígérkezett. A gróf engem bízott meg, mint a ki akkor nála laktam s közhasznú munkásságában részes voltam, 1856. okt. hónapban M.-Vásárhelyre menve a vásárt végrehajtottam, a könyveket és kéziratokat számba és jegyzékbe vettem s Kolozsvárra a grófhoz szállítottam.

Néhány napi fárasztó munkámba került a terjedelmes jegyzék. A 35 évig nem épen száraz helyen levő nagy gyűjtemény

¹⁾ M. Tudom. Akadémiánál. M. Codex, ívrét 61. szám.

számbavétele a mily tanulságos, oly mell- és tudórontó volt. Magamnak nem vettem belőle másolatot, az eredetit a grófnak adtam át, a ki a szerződést, kérésemre, magam s örökösöm igazolása végett nálam hagyta.¹⁾

Nem emlékszem a könyvek és a kéziratok tételszámára; a gróf az Aranka-gyűjteményt az általa létrehozott erdélyi országos muzeumnak adván: annak érdemes könyvtárnokától megtekintés végett kértem az érintett jegyzéket, de úgy nyilatkozott levelében, hogy azt a gróf nem adta át. Nem tudok tehát felvilágosítást adni arról: mivel tartozik a magyar tudomány Aranka gyűjteményéért a derék gyűjtőnek; azt hiszem, sokkal. Azt sem tudom, maradt-e valami a Nyelv művelő és Kéziratkiadó Társaságok társulati könyveiből és irataiból Arankánál? következőleg, ment-e az erdélyi muzeum birtokába olyasmi, a mi társulati vagyon volt? Ha nem, jó helyt van, mint országos közintézetben az ország tudósai vehetik hasznát. Tán még a kir. lyceumba ideiglenessn letett gyűjtemény oda áthelyezése is érdekében állana a túltömött lyceumi könyvtárnak és örének, a mellett, hogy ez az egykori Társaságok létcéljával sem ellenkeznek.

A kéziratokra nézve a 268. 274. 343-dik lapon tettem már

¹⁾ Mi, alább neveinket saját kézzel felírottak, léptünk egymás között ilyen vásári egyezésre, u. m.

1) Mi, árapataki Geréb Elek egyfelől, másfelől pedig Pókai Egyed Márton és Aranka Juliánna árvái, Egyed Katalin és Márton, teljes korúak, Egyed Lilla, Eszter, Gábor és Elek, kiskorúak törvényes gyámja, maros-vásárhelyi polgár Varró Imre, mint néhai özvegy Aranka Dánielné természetes örökösei, részint örökösének gyámja, azon könyvtárt és kéziratgyűjteményt, mely ránk nevezett kedves emlékeztető vérrokonunkról szállott, s melynek mi a mai napig háborítatlan birtokában voltunk, az illető hatósági engedélynek az árvák részére kinyerése után, önkéntes szabad alku útján, eladtuk a testvér magyarhoni pesti Tudós Társaságnak 1,000 azaz ezer conventiós forintért bankó nemű pénzben, örökre és visszavonhatatlanul, lévén ezen vásárban átvéő és fizető a tisztelt Tudós Társaság meghatalmazottjának, Hidvégi gróf Mikó Imre ő Excellentiájának személyese, Jakab Elek, mint a végre kinevezett biztos.

2) Én Szent-gericzei Jakab Elek, mint az imént tisztelt gróf Mikó ő Excellentiája titkára és az előadott vásárugyben személyese, a nemes gróf által a melyen tisztelt Tudós Társaságnak megbízottja, ezennel az első pontban kijelölt, úgynevezett Aranka-könyvtárt és gyűjteményt a szintűgy kifejezett 1000 azaz ezer conventiós forintért megvásároltam és átválasztam a névszerint fentebb megnevezett örökösöktől, és ezen összeget részint magunknak az örökösöknek, részint törvényes gyámjoknak valósággal által is adtam.

Mely kölcsönös egyetértéssel kötött és végbement vásári egyezésnek teljes megerősítésére neveinket saját kézzel aláírjuk Kelt ezen egyezéslevelünk Maros-Vásárhelyt, október 10-én 1856 ban.

Geréb Elek

Jakab Elek

a Magyar Tudós Társaság megbízottja nevében vevő fél Egyed Katalin maga és testvére Egyed Márton nevében.

Varró Imre, Egyed Eszter, Lilla, Elek és Gábor gondnoka. Mindnyájan eladó felek. (Megjegyzem, hogy az árvák gyámja e vásárra törvénytől függetlenül volt hatalmazva, a mi a szerződésre ráíratott. J. E.)

némi közlést, gróf Mikó egy Toldyhoz küldött történeti tárgyú bevezetésében azt írja, hogy Arankának Magyarországi és Erdély legnevezetesebb íróival folytatott s általa rendezett és bekötött levelezése a nála levő Aranka-féle gyűjteményben egy jókora kötetet tesz. Vannak közöttük levelek Bacsányitól, (ezeket közölte is a gróf), gr. Ráday Gedeontól, Benkő Józseftől, Görög Demetertől, Baróti Szabó Dávidtól, Soos Mártontól, s legtöbb (mintegy hatodrésznyi) és legbecsesebb Kazinczy Ferentől, miknek másolatát Kazinczy Gábornak küldötte meg.¹⁾ Van Kazinczynak egy Arankaéhoz 1810. júl. 1-én írt levele eredetiben az Akadémia kéziratárában is;²⁾ ugyanott Gyarmathy Sámuel három levele: Göttingából jun. 14. 1788. egy zárral, ugyanonnan jun. 24. 1794, ugyanonnan május 25. 1797.³⁾ Gr. Gvadányi József magyar lovas generalistól Szakolezáról 1797. nov. 1-ről, intézve a Nyelveművelő Társasághoz.⁴⁾ Baróti Szabó Dávidtól, Viz-várról 1798. jan. 6-ról.⁵⁾ Gr. Bethlen Imrétől Göttingából 1797. jan. 15-ről.⁶⁾ Hannulik Keresztély János piaristától 1797. január 14-ről,⁷⁾ gr. Fekete Istvántól 14 levél 1797-től 1800-ig.⁸⁾ Ez eredeti levelek az Akadémia birtokába hihetően a Kazinczy Gábor megvásárolt hagyatékával jöttek, a kinek azokat gróf Mikó adhatta át tudományos használatra, s hirtelen halála miatt kezeinél maradtak, vagy rá — a mi még hihetőbb — Kazinczy Ferentől szállottak. Egyébiránt a Toldy-hagyatékkal is rendkívül nagy számú eredetinek jutott birtokába az Akadémia. Minden levélre fel van írva: mikor vette? mikor válaszolt rá?

E tán igen is hosszas kitérés után folytatom a kéziratkiadó Társaság történeti nyomozását.

A múlt nyáron a Nyelveművelő Társaságnak a kolozsvári lyceumban levő iratai áttekintése alkalmával egy csomag 9-dik darabján ez írást láttam: A magyar Társaság története; de nem volt benne semmi. Gróf Kemény irónnal ezt jegyezte rá: Ex fasciculo 14. nr. 9. nincs meg. Ki tudja, mikor s hova tűnt el, ha már 30–34 év előtt sem volt meg? A kéziratkiadó Társaságról csak a következő adatot találtam.

¹⁾ Láthatók a m. tud. akadémia kéziratárában a Kazinczy-hagyaték közt, ily jelzés alatt: Magyar Irodalom (Levelezések) 4-edrét 185. szám h) betűs csomagban, Kazinczy Gábor által feldolgozva.

²⁾ Vegyesek, 4-edrét 70-c VIII-ik csomó, 353–357. lap.

³⁾ Láthatók a tudom. akad. kéziratárában: Magyar Irodalom (Levelezések) 4-edrét 143. sz. 33. pont alatt.

⁴⁾ Ugyanott 144. szám és 41. pont alatt.

⁵⁾

⁶⁾ " " " " 40. " "

⁷⁾ " " " " 39. " "

⁸⁾ " " " " 42. " "

" " " " 35. " "

mely azt foglalja magában: mennyi pénze gyűlt be annak céljaira 1802-ben? mennyi volt március 3-án?

„A kézírásban levő erdélyi és magyarországi történetíróknak írásait sajtó alá adni igyekező Társaság tagjai, kik tíz aranyat ígértek fizetni, fizettek gr. Teleki László úr kezébe együtt 1845 r. forintot.

„Ebből adtak: 1) A tanács rendeletéből Benkőnek 135 r. frtot. 2) Edernek a Schesaeus munkájában való fordításért br. Bruckenthal Mihály által 162 r. frtot. 3.) Juris Professor Demjénnek 115 r. frt 30 krt 4) Ugyanannak gr. Bethlen Gergely által 60 r. frtot. 5) Arankának 63 r. frtot 20 xrt. 6) Ugyanannak 4 r. frt. 36 kr. együtt 540 r. frtot 26 kr. Maradt még 1304 r. frt. 34 kr.

„Ismét fizettetett a tanács rendeletéből Benkőnek 45 r. frt. Edernek holmi copióltatásokért 57 r. frt 30 kr. együtt: 102 r. frt. 30. kr. Van tehát nálam még a tanács további dispositiójára, summa: 1202 r. frt 4 kr. „1802. márc. 3-án gr. Bethlen Gergely m. k.“¹⁾

Ezen kívül még egy rövid följegyzés is került kezembe 1794. jul. 3-ról, mely szerint a Társaság az ország közpénztárából (Cassa Provincialis) a kormányzó rendeletére kapott 60 frt, hogy abból a főtitkár Aranka a bécsi Agens által rendeljen meg két bécsi magyar ujságot, a jénai tudós ujságokat, ugyan Bécsből némely könyveket és a titkárság részére a fogalmazásokhoz szükséges papírt.

E két irat kétségen kívül a Kéziratkiadó Társaságé, mert rajtok nem volt az Aranka ismeretes levéltári kezelésének nyoma, szám vagy más jelzés. Az is gyaníttatja ezt, mert a Társaság aristokrata tagjai jobbára Kolozsvárott éltek, elnöke annak is a kormányzó volt, ott tartotta üléseit, a mikor tartott, s a kormányzó csak is ennek utalványozhatott segélyt.

Mi lett a gr. Bethlen által kimutatott pénzzel? Kinek vagy mire adatott ki? Volt-e az ajánlattevőkről s általában a tagokról valamely biteles adat, írás, vagy jegyzék? A tíz arany fizetési tagság meddig tartott? s több ily kérdésekre felvilágosító adataim nincsenek.

A Társaság költségén kiadásra elkészített történeti forrásművek közül a következőket ismerem.

I. *Scriptores Rerum Transsilvanicarum cura et opera Societatis Philohistorum Transsilv. editi et illustrati.* Tomi I. Volum. I. Complectens Christiani Schesaei Ruinas Pannonicas. Aduerante Josepho Carolo Eder. MDCCXCVII. 4-rét 1—202 ll.

¹⁾ Ez iraton nincs levéltári jegy. Látszik, hogy az nem a Nyelvművelő, de a kéziratkiadó Társaság tulajdona.

Ez Losonezi gróf Bánfi György erdélyi kir. kormányzóinak van ajánlva, mint a Philohistorok társasága tudós elnökének. „Te jeles férfi — így szól abban a tudós Eder — országos gondjaid közt azt művelted, hogy a Philohistorok társasága hamar összeállott, melynek munkássága által hazánk rejtve levő emlékei a sötétből és feledékenységből kimentessenek. Engem tagjává lenni parancsoltál, a mi fölkelte bennem a munkásság ösztönét, s ha valami gyümölcse igyekezetemnek van, hiszem, hogy előtted az kedvet talál.”

„Most Schesaeust adom ki — így folytatja — a hazai történelemre és Erdély közjogára tartozó jegyzetekkel bővítve. E munka kiadása által te nem csak azon kor jeles íróját s a tudományt pártolod, de kegyeletet is teszel, mert abban a te egyik elődöd, Losonezi István jeles tettei is elbeszélve vannak.”

Ehez van mellékelve: *Adpendix ad Christiani Schesaei Ruin. Pannonicarum Libros IV, I - V* igen érdekes tárgyról 205–269 lapon, *Indexx*el.

II. Scriptores Rerum Transsilvanicarum stb. (mint fentebb) *Tomi II-di Volumen I. Complexus Ambrosii Simigiani Historiarum Rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum. Adcurante Josepho Carolo Eder. Cibinii MDCCC.*

Belső címe ez: *Ambrosii Sim. Notarii Comitatus Szolnokinterioris, Historia rerum Hungaricarum et Transsilv. ab Anno MCCCCXC usque MDCVI quatuor libris comprehensa, nunc primum typis edita, adnotationibusque illustrata, Liber I. Adcuravit Jos. Car. Eder* sat. Eder az előszóban az író életét ismeretlennek mondja, csak egy levelét idézi. a mit Gelyén Imre kolozsvári főbíróhoz és Szegedi János királybíróhoz írt. Báthori Zsigmond fejedelemnek Goroszlónál legyőzésekor író Deésről Besztercére menekült, ott unalmában, időtöltésül írta művét, ott kezdve, a hol Rogerius, Thuróczi és Bonfini félben hagyták, t. i. II. Lajos koránál. „Ajánlták nekem — úgymond — hogy nektek és neveteknek szentelném azt, a kik hajdan ez országrészben a tudományoknak olykor-olykor Mecenásai voltak. Méltónak itélték, hogy művemet a ti könyvtáratokban tenném le és az ott őriztessék, mint a mely nagy részben titeket illet. Elsőben vonakodtam, de később rá határoztam magamot. . . A mű régibb dolgokról való részét Sambucusból és Joviusból vette — úgymond — a Báthoriak korát illetőket saját tudásából írja. . . Nekik ajánlja mint nemes férfiaknak. Kéri, hogy könyvecskéjét fogadják kedvesen s vegyék jó néven. Kelt Kolozsvárott husvétünnepén 1604-ben. A mű — írja előszavában Eder — még 1798-ban készen volt, de nyomtatása különböző okokból megkésett. Most azonban már a dolog oda van érve, hogy

minden évben legalább egy kötet megjelen. Nagy-Szeben ápril 24. 1800.¹⁾

Az I. könyv (Liber I.) 1—200 lapra terjed, a jegyzetek az I—XX fejezet mindenikének végén vannak.

III. Josephi Caroli Eder: *Observationes Criticae et Pragmaticae ad Historiam Transsilvaniae sub Regibus Arpadianae et mixtae Propaginis*. Martinus Felmer stb.

Additis X Excursionibus ceu prolegomenis Historiae, sub Principibus Transsilvanicis. Cibinii MDCCCIII. 8°.

Előszavát itt is gróf Bánffihoz intézi Eder: Proemium ad virum Excellentissimum Georgium Comitem de Bánffy, Praesidem, caeteros item Societatis Philohistorum Transsylv. Sodales, Viros Excellentissimos, Illustrissimos, Spectatissimos sat. E kiöntető megemlékezés az elismert érdem erkölcsi jutalma, de egyszersmind az ezen munkái által kortársai közül magasan kiemelkedő jeles tudós halála azok iránt, a kiknek áldozata nélkül ő és az erdélyi történet nem egy pontja homályban maradt volna.

A mily hasznos volt a történelmi forrástudományra nézve az emlékek fölfedezése s közhasznúvá tétele: oly becsesek a kéziratkiadó Társaság által létre hozott Eder-féle művek, főleg azért, mert a tudományban is önző és egyoldalú szászok nemzeti levéltári adatai azokban történeti igazsággal vannak feldolgozva. Ederben bíztak ők is, tehát előtte megnyitották levéltárait, ő pedig mint részrehajlatlan történetíró, az adatok szerint ítél, kedvezés nélkül bármely oldalra. E művekből sok olyat tanulhatunk meg Erdély magyar királyok alatti történetéből, mi iránt — a mint Eder is helyesen jegyzi meg — különben még sokáig homályban lettünk volna. Ez adja meg a philohistorok Társasága munkásságának igaz tudományi becsét.

Némelyek a Társaság kiadásának tartják Haner ily című művét is: *De Scripturibus Rerum Transsilvanicarum Seculi XVII. Scriptisque eorunden. Opus Posthumum Georgii Jeremiae Haner etc. Cibinii. Typis et Sumptibus Martini Hochmeister sat. MDCCXCVII. Editor J. F.*

Az olvasóhoz intézett előszó írója nem tudja — úgymond — vajjon megnyeri e a magyarországi és erdélyi phi-

¹⁾ Ez ígéret, előttem ismeretlen okból nem teljesült, sőt a következő könyvek (Liber II III. IV.) csak 40 év múlva jelentek meg, kiadta Mildenbergi Benigni Józs ef Nagy-Szebenben 1840. Akarta — úgymond az előszóban — az Eder megjegyzéseivel adni, de azok Budapesten a magyar nemzeti múzeumban, melyet akkor építettek, ládába voltak zárva; azonban ígéri, hogy Eder megjegyzéseit a II-ik könyvhez, magáéit a két utóbbihoz, később adni fogja. De az mai napig elmaradt. A könyv 4-rét alakú 1—434 lapra terjed.

lohistorok tetszését, midőn Haner e halála utánra maradt művét kiadni meri sat. Ebből van a következtetés levonva, más bizonyíték nem ismeretes. Avatottabbak igazítsák meg netaláni tévedéseimet.

Ennyi a Kéziratkiadó Társaság külön munkásságának irodalmunkban látható sikere. A történelmi kéziratok, krónikák, naplók és más emlékek, elfeledve volt scriptorok művei összegyűjtése nem az ő külön érdemök, hanem a Nyelvemvelő Társaság tagjaival közös, a főérdem pedig Arankaé. A levelezés volt egyik út, melyen ő adatokhoz jutni igyekezett. Ezt mások is teszik, teszi minden gyűjtő. De az illető vidéknek beutazása, a régi codexeket magoknál őrző vagy éppen rejtgető egyének fölkeresése, ez az ő saját maga igen gyakorlatias gondolata volt. Eltalálta majdnem mindeniknek szívéhez az utat. A miket ő az előtt csaknem két évvel fölfedezett s megjelölt, a miket Benkőnél együtt talált, mindazokat vagy a kéziratkiadó Társaság, vagy Aranka megszerezte, vagy a köztudomásra jutás után más tudósok, írók és gyűjtők birtokukba kerítették s így azok a történettudomány közös birtokaivá lettek. Aranka kutatása határköve volt a magyar történelmi emlékek elpusztulásának. Azon innen 1848—49-ig becses irat és adat nem veszett el. A magyar történetnek rendkívüli haszna volt e férfi buzgó igyekezetéből. Az 1793. jun. 27. s 1797. szept. 4-én tartott ülésen kéretett fel ő az utazásra. Az elsőről, a mi 24 napra terjedt, azon évi nov. 10-én tett jelentést s adta be 76 magyar forintba menő költségét,¹⁾ 18 krónikát, naplót és emlékiratot talált Benkő Józsefnél, némelynek eredetije hollétét is megállapította. Egy volt gr. Batthyány püspöknél, egy dr. Patakynál Kolozsvárott, néhány nála. Ujakat fedezett fel Székely-Keresztúron Kis Andrásnál, Sz.-Udvarhelyen Szeles Mártonnál, Pater Dobránál, Szent Mártonban Kovács Lászlónál, Miklósvárszékből Baróthon Mózsza László huszárkapitánynál, Hidvégen gr. Nemes Ferencnél, Uzonban gr. Kálnoki Lajosnál, S.-Szentgyörgyön Kocsis Sámuel, K.-Vásárhelyen Keresztes Márton ref. papoknál, Alsó-Csernátonban Mihálycz őrnagynál, Kászou-Jakabfalván Kovács Dánielnél, Csíkszékből gr. Lázár Istvánnál, Csik-Somlyón a Szent-Ferenc szerzetnél.²⁾

Második útjáról való jelentése 1797. aug. 29-ről kelt. Aug. 5—28 közt Marosszéket, Csik-Gyergyót, Háromszéket, Brassóvidék, Felsőfehérmegye, Köhalomszék és Udvarhelyszék egy részét utazta be, 16 helyen állapodott meg, s mindenütt fontos felfede-

¹⁾ M. Tud. Akadémia kéziratára. M. Irodalom (Levelezések) 4-rét 241. sz. Kis Jánoshoz szept. 18-án írt levél.

²⁾ E tudósítás megjelent az Új M. Múzeum 1854. évi V. füzeté 402—422. ll. Összevetendő: Új M. Múzeum, 1865. évi májusi füzet, 217—228. lapjaival.

zéseket tett, nevezetes tudnivalók ismer téré jutott s a Társaságnak sok tudományi anyagot, jóakarókat és részvényeseket szerzett. Vass József azt írja, hogy az Aranka által gyűjtött történeti adatok s másféle iratok közt meg volt az Erdélyi Nyelvművelő Társaság munkáinak II-dik darabja is. Igérte, hogy kinyomozza hollétét, de nem teljesítette, legalább nyilvánosságra nem hozta. Hihető, hogy egyes részei szétszülve lappangnak, melyekről nem tudjuk, hogy annak egykori alkatrészei, vagy az 1848-49-ki pusztítások áldozatává lettek.

Ez utazás és levelezés egyik sikere a Nyelvművelő Társaság említett munkájának fontos történeti közlése, másik a kolozsvári kir. lyceumba letett oklevél, - könyv- és kézirati gyűjtemény.¹⁾ Ezen kívül van számos levél, kész munka, jegyzőkönyv, melyek nagyrésztben szintén Aranka igyekezetének eredményei. Ezek egy

¹⁾ Fentebb a 345. lapon közöltem, miket tartottak M.-Vásárhelyen az Arankáéinak, itt elősorolom, a miket ő a Társaságéinak mondott. A Társaságé — úgy mond — Bethlen Miklós élete, Bethlen Farkas historiája summája Barabás Samutól, fol. Más historia, írta Bagoesi Kovács István, fol. Bethlen Gábor fejed. vásárai leírása 1615. fol. Rosnyai Dávid, Horologium Turcicum, (miből Arankának is volt példánya), fol. B. Samuelis Kemény Miscellanea Transsylvanica fol. 1707. Generalis Tabella de erogatis expensis, fol. Dézsi József historiai kalendáriuma, fol. 4-rétben Halmágyi István kézírása 1763—1769-ről 3 drb. Enyedi Istvántól II. Rákóczi György veszedelme, Ferdinánd Commissariusának relatioja. (Ez írat levéltári jegye: Ex fasc. 18. nro. 2.)

Másik tájékoztató adat a kir. kormányzéknel levő jegyzék, melynek címe ez: Az erdélyi nemes magyar Nyelvművelő Társaság könyvtárában találtatott könyvek lajstroma. Kivonatomban az ajándékozók szerint csoportosítva az ottani könyvek számát így mutatja: (vrtében volt az) — tételtől 11-ig. Ezek között nevezetese: Johannis Jacobini: Brevis Enarationis rerum Sigismundo Principe A. 1795. gestar. Bongarsius Rer. Ungaricar. című gyűjteményes műve frankfurti, 1600. évi kiadásában. Petri Ranzeni: Epitome rerum Hungaricarum sat. Sambucusnak 1558-ki kiadása ugyan Bongarsiusnál. S még néhány becses történelmi mű.

4-3-étben 12-től 167-ig, magyar könyv 168—209-ig, hazai manuscriptumok (kézírások) 1—16-ig.

Kölni jegyzék volt ezekről: D'Andois könyveinek lajstroma 1-62, orvos dr. Pataki Sámuelé 1—26, özv. gr. Bethlen Lajosné, br. Bánffy Kláraé 1—5 drb, Basa István tanáré 1—5, Csernátóni V. Sámuelé 1—3, Dosa Gergelyé 1—2, Dézsi Gáboré 1—2, Turi László ifjelmesteré 1—2, Apel Károlyé 1 drb könyv, gr. Toldalagi Mihályé, Szilágyi Dánielé, Dindár Sámuelé egy-egy drb kézírás, Gombási Istváné, Benkő Józsefé, özv. gr. Bethlen Sámuelné, gr. Nemes Kláraé egy-egy drb könyv, gr. Teleki Lászlóé 1—2, Aranka Györgyé 1—6, Névtelené 1—3, Aranka Dánielé 1—9 drb könyv. Összesen: 334 könyv, 22 darab kézirat.

Megjegyzem, hogy a lajstrom számadatai különböznek a fentebb 345. lapon közlöttekétől, de ez sok évi után készült, mialatt változás is lehetett a könyvek s kéziratok számában, a tagoknál is maradhatott, sőt az Aranka-gyűjteménybe is vegyülhetett közlők egy s más darab. Mindkét adat tartalmát azért közlöm, mert az első mutatja, kik, mily úton lettek társulati tagokká, az utóbbi, hogy mi élte túl a Társaság életét.

része a Társaság megszűnésekor közlésre készen, kiadatlanul maradt, az idő túlszárnyalta nagyobb részét. Vass József 1852. a Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság lyceumban levő iratairól Jegyzéket készített s a magyar tud. Akadémia titkárához, Toldy Ferenchez ápr. 12-én beküldötte. Én az abban levő tudományos anyag egy részét itt mutatom be, előbb a kiadatlanokat, azután némei oly történelmi s más iratokat, melyek holléte nincs tudva, egy buzgó tag jegyzékbe foglalva a Társaságnak azért jelentette volt be, hogy kinyomozásukat eszközölje; végre részint Arankához, részint a Társasághoz intézett eredeti levelek íróinak neve és a levelek hol és mikor kelte kimutatását.*)

*) 1. Az erdélyi magyar Nyelvművelő Társaság irományai közt talált eddigelé kiadatlan kéziratok jegyzéke.
1. Folyó beszédben. 1. Az összetett betűk egyszerűsítése: Gyarmathi Sámuel-től. 2. A magyar szív is tud érezni. 3. A ménestartásról: Ábel Károly. 4. a) A vitéz-rendekről. b) Vailer és Aloysia. Nézőjáték, németből fordítva. Öt felvonás. Mindkettő töredék Szerzőjük Seelman Károly. 5. Régi magyar nyelvműlékek a csiki konventből. 1) 6. Az és egy névelőkről értekezés. 7. Egy névtelen levél. („Dicső magyar nemzetem!” kezdetű. 8. A m. Társaság munkái első sorabjára tett jegyzetek. 9. A gyula-fehérvári csillagda leírása. 10. Értekezés az abrudbányai fákonyvekről. 11. A hazai utazásról. Péteri Takács Józseftől. 12. Kolónbféle tárgyú régiségek. 13. Az erdélyi vajdák, kik szolnokvármegyei ispánok voltak, Külsőszolnokvármegye ispánai voltak. Értekezés. 14. Maros-Vásarhelyi Nagy Szabó Ferenc krónikájának némi töredékei, 1490-től 1638. szept. 3. napjáig. 15. Némi töredékek Zrínyi „Ne bántsát a magyart” című munkájából. 16. Történelmi régiségek címeit magába foglaló levél. 17. Vizaknai Briccus orvosnádor Naplója (1703—1715.) A címen kívül egyéb semmi. Utána néhány sorból álló szakadozott (történelmi) töredék. 18. Kolozsvár leírása (deákul) 17 levél, lvrét, iratott 1734-ben tanácsvezérségből. (Belőle apró jegyzetek magyarul.) 19. Curiosumok a göttingai 1793-diki zsebnaptárból. 20. Jegyzetek Berzeviczy Gergely ily című munkájára: „De Commercio et Industria Hungariae Leutschoviae 1797.” 21. Könyvészethez tartozó némely jegyzetek. (Leginkább a múlt század utolsó negyedének irodalmi termékeiről.) 22. Magyar nyelv művelésének zsengeje Próbául adták ki némely kevés számú társak Erdélyben. (Kizárólag nyelvészeti, jelenleg elnyűtt s használatlan dolgozatokat tartalmaz. Legérdekesebbnek látszik a VIII-ik cikk: Rövid jegyzések a régi és újabb magyar grammatikákról.” 177—188 lap. Az egész kézirat 188 lapra terjed, középen törött lvréten. 23. Szentkirályi nagyobb Bors János krónikájából (1505—1600 évköz és az 1610-dik év) töredékek.) 24. Mészáros Ignác ily című munkájának: „Mulatságos levelek” a budai censura által ezen kitorúlt részét: „Cinngus

1) Vass József ezt jegyezte rá: (Közlöm). Hol közölte? előttem nincs tudva.
2) Másolata látható a m. tudom. Akadémia kéziratárchában: M. Irodalom. (Régi és újabb írók kézirati művei.) lvrét, 7. szám alatt.

3) L. ugyanott.

4) Kiadták: Lugossy József, Szabó Károly és társaik ily cím alatt: Történelmi Emlékek stb. II. köt. 100. 84—116 lapon. külföldi utazásaival, 1693-ig kibővíve.

5) Kiadta Vass József m. tud. akad. levelező tag ily cím alatt: Emléklapok Kolozsvár előkorából. Kolozsvár, 1866. 8-drét 1—30. l.

6) Kijött 1837. gr. Kemény József és Kovács István Erdélyország Történelmi Társaság. I. kötet 179—182. l.

III. Vass József közleményének harmadik része — a Kazinczy-Cserei-féle levelek kivételével — a lyceum könyvtárában 1852. még kiadva nem volt levelezéseket foglalja magában, melyek jobbadán ma is kiadásra várakoznak. Tudomra csak a Csonkaé jelent meg.¹⁾

E levelek tartalma: A) Irói levelek. I. Kazinczy Ferenc levelei Arankához 1. Cserei Miklóshoz 19, utóbbi nem tartozván tanulmányom körébe, mellőzöm.

Az Arankához írott levél kelt Regmeczen május 2. 1794.

II. Kiss János a—h, alatti 8 levelei, az utolsón kívül keltek Nagy-Baráti-ban jun. 30., aug. 11. (ebben egy magyar journalról való projectum volt), aug. 25., okt. 24., 1797. Ugyanott márc. 14., jul. 29., nov. 26., 1798. az utolsó Kővágó-Örsön ápr. 30. 1799.

Matrónának, egy asszony barátjának leírja Abelard és Heloise historiáját. Némethől, a Társaságnak beadva. 25. Hazai (különösen irodalmi) régiségek végett tett kirándulásról szóló jelentés. (Szerzője nincs megnevezve, de a jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy Arankáé. Nagy érdekű.) Két írott iv. 26. A mértékre kötött magyar versek iránt némely jegyzések és jobbítást vagy megállítást kívánó észrevétel. Pr. Nagy Mihály, dec. 14. 1803. 27. Magyar dolgokat tárgyzakó munkák jegyzéke a göttingai könyvtárban. 14 lap ívrétben. 28. A földképek készítésének historiája, a mulófélben levő század (1790) elejéig. Nagyobbrészt Crome-ból fordítva Németh László által. 1798. Kézirat. 8-drét 100 l. 29. „A szép Abellina, avagy a bölcs öreg.” Egy érzékeny játék öt felvonásban. Mely is a német románból egészen szabadon van és változásokkal kidolgozva. Kézirat. 4-drét 144 l. ritkán írva. Szerzője ismeretlen. 30. Excerpta ex libro gallico, cui titulus: Le Passe par tout de l'Eglise Romaine etc. Tom. I. pag. 1. et seqq. translata per L. M. D. r. B. Capitaneum. A. 1770. Első rész. „A fülbe való gyónásról.” 4-drét 50 l. Tom. II. pag. 347. et seqq. „Licentius Lucindonak élete, mely íratott Don Joseph Chueca által, a ki is ötöt nevező család papnak (le prête fipon)”. 4-drét 50 l. Csonka kézirata. Vége nincs. 31. Maximák. (Számszerint 101.) Név nélkül. 32. Hihetlenségek. (Számszerint 50.) Szerzője ismeretlen. 33. Nominum propriorum, in Dictionario contentorum, ungarica explicatio. A. Domini 1680. die 5. novembr. 12-drét. 9 l. (Töredék.) 34. Báthori István király végrendelete 1585. (deákul) 12-drét 4 l. Némely Jezsuitaféle mellékletek, ismét 4 l. Vége nincs. 35. Dissertatiuncula super quaestione: Num S. Rex Stephanus Transsilvaniae solemini armorum expeditione in suam potestatem redegerit, necne? Auctore Andrea Thorwachter, pastore coetus religiosi ad Ecclesiam Bolkaciensem. Mense Augusto. 1799. 36. Versus Mnemonici super Regibus Hungariae. 37. Historischer Versuch über die Zigeuner. V. H. M. G. Greilman de W. D. Zweite Auflage. Götting. 1787. E munkának magyar bírálata hazai viszonyainkból.

II. Kötött beszédben. 1. Az istenhez (Alexandrinekben.) Ifj. gr. Teleki Domokos. 2. Ívrétben versek, cím nélkül (Alexandrinekben.) 3. Ezen nyughatatlan világ játékin sok gonosz nyelvneknek ártalmas tövisai között megfordult utazónak nem érdemlett sérelmein kesergő éneke. Udvari tanácsos, Nagy-Ajtai Cserei Farkas. 4. Panaszló ének. (Név nélkül.) 5. Kolozsvár siralmai. 1699-ből. 8-drét 28 l. 2.) 6. Mohács vidékéről írt levél. (Heroid) Péteri Takács József. 4-drét. 6 l. 7. A pinyőke éneke. Az orleansi szüz fordítójától. 8. Bőjtire való farsangi tréfa. (Dialog, elegiában.) 9. Az erdélyi m. tudós Társasághoz versek. Perlaki Dávid, dómölki ev. ref. pap. 10. Udvarhelyi Szeles János munkája. Sze-

¹⁾ Uj M. Muzéum. 1858. I. köt. 394–95. II.

²⁾ Közölte részben az Uj M. Muzéum. 1856. I. köt. 265–70. II.

III. Aranka György levele Kis Jánoshoz, hely nélkül, szept. 25. 1797.

IV. Csokonai V. Mihály Aranka Györgynek. Nagy-Bajom (Somogy) aug. 4. 1798. Függelék: Kézírásban levő munkáicskáimnak megnevezése.¹⁾

V. Pajor és Kármán. 1. Az erdélyi Nyelvművelő Társaságnak, Pest, okt. 23. 1794. 2. Aranka Györgynek, Pest, böjtmáshava 1. 1795.

VI. Versegi Ferenc. 1. Az erdélyi Nyelvművelő Társaságnak. Buda, Szent-Mihályhava 18. 2. Aranka Györgynek hely nélkül, 1794.

VII. Budai Esaiás. Aranka Gy.-nek, Debrecen, szept. 29. 1798.²⁾

Isten János, Székely-Udvarhely város notáriusa ajánlja az (erdélyi) m. Társaságnak, ápril 19. 1794. Versek. 12-edrét 256. l. 36 lapra terjedő adomák (anekdoták) folyó beszédben. 11. Versezet Arankához. (Talán Virágtól: Horatius ezen verse szerint. *Parcius junctus quatuiat fenestras* etc.) 12. Hasonlítás az ember élete és az esztendő négy részei közt. (Alexandrinek.) 13. Versek. (Kézírata után itélve Arankától) a) Egy nevetlennek. Két darab. b) A mágnes és vas. c) Antalnak. 13. jun. 1804. d) Névnapi jul. 24. 1804. e) Egy nevetlennek, dec. 6. 1804. f) Cseri Miklósnak. g) Sírversek. h) Rózsának. i) Trézsinak. j) Sírirat. M.-Vásárhely, május 11. 1800. k) 18. febr. 1805. l) Néhai Hajosi Johanna, Kováchich Györgyné emlékezetére. m) Az Himje. Németből. n) Mentség egy verset szerető barátomhoz. 3) 14. Ének a hazafiakhoz. Virág Benedek. Pesten 1797. (Nyomatvány.)⁴⁾

III. A Nagy László által nyomozás és birtokba kerítés végett bejelentett különféle iratok ezek.

A 15-ik sz. alatt előforduló Branyicskai Nagy László, Szászvároson lakó hunyadmegyei ügyvéd, 1814. június 27-én írja, hogy sok nevezetes nyelvrégiség van birtokában, melyek címjegyzékét Arankával közli azt jegyezve meg, hogy a *-gal jelöltek eredetiek. Hol penészednek e becses régiségek — kérdi Vass József — nem tudom, de azon leszek, hogy előkerüljenek. Addig azonban álljon itt a nagy érdekű lajstrom.

1. Stainville J. S. V. tábornoknak 1711. kelt patense a katonaság és provincialisták közt való egyességről és a k u r u c név eltörléséről. Deákul, nyomtatás.

2. Bánfi Dénesnek rabságából való instantiája gr. Teleki Mihályhoz.

3. Propositio Ser. Principis D. D. Francisci II. etc. etc. Principis Rákóczi add II. trium Nationum etc. etc. SS. et Ord. in Generalibus eorundem Comitibus add diem 28. m. martii An. 1707. in Civitatem M.-Vásárhely indictis facta.

4. Laetitia Transilvaniae, quam in adventu Ser. atque Potentiss. Ppis et Dni D. Francisci II. ex gloriosissima Rakocianorum familia vere secundū etc. etc. ad homagium suscipiendum auspiciatissima undique devotione contestabat etc. etc. observata et delineata ab Andrea Francisci Lischovini Ph. et M. D. Gerentissimi Pcipis medico Castrensi

*5. Gr. Apor Istvánnak 1696. május 9. kelt parancsolata, a Kenyérmeze-

¹⁾ Megjelenését lásd az előbbi lapon.

²⁾ E levelek a Vass-féle közlemény 1—10. levelén láthatók.

³⁾ Vass József megjegyzését mellőzöm, nem tartozik ez adathoz.

⁴⁾ Látható a m. tudom. Akadémia ily című gyűjteményében: Irodalmi kiadatlanok gyűjteménye hú másolatban. M. Irodalom (Levelezések) 4-drét 241. szám alatt 71—72. lapon.

VIII. Baróti Szabó Dávid. Arauka Gy.-nek. Virt, Szent-Györgyhava 16. 1799.¹⁾

IX. Döbrentei Gábor. Aranka Gy.-nek. Oláh-Andrásfalva, nov. 9. 1812

B. Vegyes tárgyak.

1. Szentírás-fordítási töredék a csiki conventból I. szám (félíven.)

2. Szentírás-fordítási töredék a csiki conventból II. sz. (félíven.)

3. Az erdélyi Nyelvművelő Társaság irományai között talált kiadatlan kéziratok jegyzéke.²⁾

4. Aranka György irományai között talált, eredeti levelek Tárcája. Ennek nyilvánosság elé hozását szintén szükséges látom.

jén levő Báthori István kápolnája iránt, hogy az ő felsége hadai arra felé mentén, készen találhassák.

*6. Ugyancsak Apor Istvánnak egy 1694. kelt levele Chusáni uramról.

*7. De Tiegének, Déva melletti táborából való rendes levele 1706-ból.

*8. Egy kis quietantia 1608-ból Szászváros részéről, Konstantinápolyba küldött pénzről.

*9. Apań Mihály fejedelem le c t a - j a és pecsége alatt való Compulsorium Mandatumok.

*10. Gr. Bánffy György gubernatornak és Bethlen Miklósnak neve alatt kelt decretum, a restans adó felszedéséről.

*11. Apań Mihálynak tulajdon aláírása alatti parancsolata az ügyei várnak elhárnyatása iránt 1670-ből.

*12. Gr. Pekri Lőrinc 1705. parancsolata, hogy a francia tábornokot fogadják becsülettel.

*13. Gr. Bánffy Gy. gubernator és Kolozsvár város kapitányának neve s pecsége alatt kelt Compulsorium 1697-ből.

*14. Apor Istvánnak 1695-beli cédulája 2000 oka viasznak Szegedre vitele felől Rácz Frankó által. *15. Még egy más efféle cédula.

*16. Hofmannak Basileából 1699. írott levelei N.-Enyedre dr. Páriz-Pápaihoz.

17. 1327-beli fassio az erdélyi káptalan előtt. (Ezt originálisból írtam én magam le.)

*18. Csáki Istvánnak Fejérváron 1701. adott protectionalisa gr. Bánffy Gy. gubernator aláírása és pecsége alatt.

*19. Csáki Istvánnak procurator a kir. guberniumtól kérő instantiája válaszszaal együtt 1701-ből.

*20. Gr. Bánffy Gy. gubernator és Bethlen Miklós aláírása alatt kelt decretum Tordán 1697.

*21. Rákóczi Ferenc (II) pecsétének olyan borítója vagy fedőpapírosa, melyen a címer s a betűk jól olvashatók.

*22. Lugosi Ferenc secretarius apertája alatt való Inquisitorio-Relatoria.

23. Gr. Székely László hattuyi éneke, melyet halála előtt kevéssel írt volt maga, és az építaphituma

24. A könnyező Szűz Mária kolozsvári csudatevő könnyező képe. Nyomatott a csiki klastromban.³⁾

¹⁾ Ez és a IX. szám alatti levelek a 77-78. lapon vannak.

²⁾ Fennebb 352-34. lapon közölve van.

³⁾ Irodalmi kiadatlanok gyűjteménye. Lásd: M. iroda-
l o m. (Levelezések) 4-édrét 241. sz. alatt 75-77. lapon.

A tudós Vass József ezeknek Toldyval közlését érdekesen indokolta.

„Szíveskedett ön, uram! — így ír aug. 21-én kelt levelében — egyebek közt az Erdélyi Magyar nyelvemvelő Társaság részletes történeteinek megírására felhívni. A bizalmas felhívást örömmel fogadván: azonnal hozzá fogtam a¹⁾ — — — — közel kétszáz ivre terjedő társasági lomtár átvizsgálásához. Az ide zárt 19^{1/2} ivre terjedő hű másolatok nagyjából abból szemeltettek. Hogy történetírás helyett másolással foglalkoztam, két ok határozott el. Első, mert az enyészettől mielőbb megmenteni törekvém e becses irodalmi kiadatlanokat. A szerzetes tanár állása mindig csak egy évre biztosítván, tartanom kelle, nehogy valamely szűkkeblű s irodalmunkkal keveset törődő utódom azokat ignorálván, a pusztításnak s végromlásnak engedje. Második, mert a tanév folytán, mint tanár, komoly s előttem nagyrészt új tantárgyakkal lévén elborítva, magán foglalkozásul fontosb s a lelki erő megfeszítését igénybe vevő tárgyra sem kedvet, sem erőt nem érezheték. De közelg a hosszú szünidő, melyet az érdekes monographia elkészítésére szántam. Egy kis várakozással tehát, s ön, uram! veendi azt, mint ön iránti őszinte tisztelem s készségem újabb zálogát. Addig is vegye szívesen az irodalmi kiadatlanok eme gyűjteményét, s tekintse, használja úgy, mint sajátját...”

Az említett levél-tárca a Vass-féle közlés 73-75 levelein ez.²⁾

¹⁾ Tudós barátunk levéltár jellemzését mellőzendőnek láttam.

²⁾ Aranka György írományai közt talált eredeti levelek Tárcaja. Diószegi Zsigmond Arankának, Pele, aug. 22. 1798. — Aranka Istvánok a Társaságnak, Maros-Vásárhely, aug. 27. 1798. Gyarmathi Sámuel Arankának, Kolozsvár, febr. 14. 1799. Gyarmathi Sámuel Arankának, Kolozsvár, dec. 18. 1799. — Gyarmathi Sámuel Arankának, Kolozsvár, júl. 17. 1794. — Cserei Farkas Arankának, Kraszna, okt. 26. 1797. — Szalkai Antal Arankának, Pest, nov. 14. 1794. — Szabó András Arankának, Maros-Vásárhely, jun. 28. 1794. — Szokolay Dani, somogy megyei esküdt, gr. Teleki Mihály helybeli társasági elnöknek, Iháros-Berény, febr. 16. 1801. — Soproni Sommer József, kamarai ispán a Társaságnak, Parád, ápr. 21. 1794. — Brassai bíró, Fronius, a Társaságnak, Brassó, apr. 21. 1794. — Ferenczy Péter, csik-somlyói pleb. Arankának, Csik-Somlyó, dec. 2. 1797. — Aranka György prof. Schediusnak, Maros-Vásárhely, márc. 23. 1797. — Aranka György prof. Schediusnak, Maros-Vásárhely, júl. 4. 1797. — Mészáros Ignác Arankának, Buda, dec. 5. 1795. Fronius tanácsos Arankának, Brassó, jun. 28. 1794. — Cseh Ferenc, szathmármegyei másodalispán Arankának, Nagy-Károly, aug. 7. 1795. — Németky József, nagy-boldogasszonyi esperes Arankának, Nagy-Boldogasszony aug. 18. 1795. — Gyarmathi Sámuel Arankának, Göttinga, május 29. 1796. — Cserei József Arankának, Kraszna, febr. 5. 1796. — Ocsóvszky Pál nevelő Arankának, Bécs, márc. 27. 1798. — Ocsóvszky Pál nevelő Arankának, Bécs, jun. 4. 1799. — Ocsóvszky Pál nevelő Arankának, Bécs, aug. 15. 1799. — Bolla Márton, piarista Arankának, Kolozsvár, jun. 1. 1798. — Branyicskai Nagy László, ügyvéd Arankának, Szászváros, jun. 27. 1814. — Abbé Eder Arankának, Szeben, febr. 26. 1798. — Ocsóvszky Pál Arankának, hely és-kelet nélkül. — Mihály Tamás

Vass József ezen jegyzékét hitelességén kívül az teszi becsessé, hogy az a kir. tábla elnöke által beküldött hivatalos lajstromnál részletesebb felvilágosítást ad az Aranka magán és a Nyelv-mívelő Társaság közhagyatéka felől, s tudósaink ebből látandják, mit hol keressenek. Midőn én közelebb áttekintettem, csak annyi különbséget vettem észre, hogy Vass nem említette gr. Bethlen Imrének Jenából 1795. szept. 20-án, Gyarmathinak Göttingából febr. 19. 1797-ben, Ballman Mihálynak márc. 9. 1799-ben írt leveleit, melyek szintén ott vannak.

E levelezés, egykor közre adva, az erd. két Társaság multjára sok világot derítend.

Ily nagy körre terjedő levelezés, két városban székelő, főurakból és tudósokból külön célokra alakult, szervezetlen, felülről meg nem erősített Társaság tudományos és igazgatási ügyeinek intézése a főtítkárnak sok gondot adott, tőle sok munkát, erélyt és tapasztalatot kívánt. Sokakat nem is említettem, a kikkel levelezett. Döbrenteihez két levele van¹⁾, Engelhez egy²⁾, gr. Teleki Józsefhez, gr. Dessewffy Józsefhez, gr. Rádayhoz, Szacsvai Sándorhoz, Csokonaihoz sat. több-kevesebb. Sokan kértek tőle felvilágosítást társasági ügyekben, sokfelé kellett neki is pártolásért s más dolgokban

sebsz, a Társaságnak, Rév-Komárom, febr. 29. 1795. — Ifj. gr. Teleki Domokos Arankának, Nagyvárad, febr. 9. 1795. — Majthényi László Arankának, Buda, febr. 14. 1796. — Pyber Benedek Arankának Vért, márc. 12. 1799. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, márc. 4. 1799. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, dec. 27. 1799. — Ferenczy Ferenc ref. pap Arankának, Kézdi-Vásárhely, márc. 1. 1798. — Vitéz Imre Arankának, Kassa, okt. 31. 1794. — Krausz Endre Arankának, Medgyes, szept. 1. 1798. — Ifj. Vay József Arankának, Miskolc, okt. 20. 1795. — Gr. Bethlen Imre Arankának, Göttinga, dec. 24. 1796. — Csizi István, őrnagy, Arankának, Tokaj, márc. 15. 1798. — Gyujtó István Arankának, Parajd, jun. 10. 1800. — Beregszászi Pál Arankának, Sáros-Patak, jul. 4. 1799. — B. Henter Antal a Társaságnak, Szent-Demeter, május 12. 1794. — Antal János Arankának, Bécs, aug. 6. 1795. — Antal János Arankának, Göttinga, jan. 10. 1797. — Antal János Arankának, Jena, nov. 23. 1795. — Antal János Arankának, Göttinga, jan. 15. 1797. — Seelman Károly Arankának, Gyula-Fejérvár, dec. 1. 1796. — Seelman Károly Arankának, Gyula-Fejérvár, szept. 3. 1794. — Seelman Károly Arankának, Gyula-Fejérvár, szept. 17. 1797. — Csizi István, őrnagy, Arankának, Tokaj, május 15. 1798. — Diénes Sámuel Arankának, Bécs, márc. 4. 1796. — Ribiczai Ádám Arankának, Déva, aug. 20. 1796. — Székely Márton Arankának, Maros-Vásárhely, jun. 10. 1794. — Cserei József Arankának, Kraszna, május 31. 1796. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, jun. 21. 1801. — Abbé Eder (deák) Arankának, Szeben, május 9. 1795. — Gr. Miksa Antal a Társaságnak, Kolozsvár, jun. 14. 1794. — Cserei Farkas Arankának, Kraszna, máj. 29. 1795. — Enyedy Tamás Arankának, Tokaj, márc. 1. 1812. — Enyedy Tamás Arankának, Tokaj, febr. 21. 1812. — Székely Márton Arankának, Bécs, szept. 22. 1796. — Székely Márton Arankának, Marburg, nov. 21. 1796. — Székely Márton Arankának, Besztercze, aug. 18. 1794. — Cserei József

¹⁾ U. ott, M. Irodalom. (Levelezések) 4-drét, 201. sz.

²⁾ Kiadva a M. Akadémiai Értesítőben, 1863. 479. l.

írni. Ha csak néhány sor volt is az, töméredek időt vett el. De ő nagy lelkiismeretességgel járt el mindenben, a mi növelte a munka terjedelmét. Nem csoda, ha ez és az évek súlya alatt végre kifáradt s magányba vonult vissza.

Termete nagy, erős izmú, arca barna, magatartása komoly. Magyar ruhát viselt mindig, de bajuszt nem. Ennek hihetően hivatalos állása volt oka. Ő II. József alatt is szolgált, a kinek bámolója volt, s a kit meg is énekelt. Ez uralkodó a köztisztviselőknél magyar nadrág és hosszú szárú csizma mellé divatos frakk és felszeggett kalap viselését rendelte egyenruhául. Bajuszt viselni tiltva volt. Rajzban keretbe foglalva adták ki a „Vorschrift“-et a különböző rangfokozatok szerint. Én ezelőtt tíz évvel az erdélyi kir. főkörmányszékieket a levéltárnak Budapestre felszállításakor mint a Josephinismus érdekes emlékeit az erdélyi országos muzeumba tettem be felsőbb engedély mellett. Halála előtt kevéssel orvosa neki is a bő német nadrág viselését rendelte.

Kedélye vidám, maga társaságszerető, mint nőtlen embernek nyelve szabad, szavai olykor sikamlósak, még leveleiben, sőt verseiben is; a tréfát és nevetetőt, az anekdotát és agglegényi kalandokat szívesen hallgatta, azért jó embereit és barátait házában vendégszeretőleg fogadta s együttlétüket víg beszédek, bor és

Arankának, Kraszna, jun. 26. 1795. — Aranka György prof. Schediusnak, Maros-Vásárhely, május 6. 1797. — Pápai István Arankának, Szeben, okt. 10. 1794. — Pápai István Arankának, Szeben, aug. 21. 1796. — Pápai István Arankának, Szeben, márc. 19. 1795. — Pápai István Arankának, Szeben, okt. 20. 1796. — Nagy Bálint Arankának, Bécs, máj. 14. 1805. — Nagy Boldizsár hadnagy Arankának, Szotyor, márc. 20. 1798. — Némethy László esperes Arankának, N.-Boldogasszony, nov. 28. 1797. — Borsos Arankának, Csomafalva, dec. 16. 1800. — Gyarmathi Sámuel Arankának, Nagy-Bun, nov. 12. 1812. — Mosa László Arankának, Naszód, május 4. 1799. — Gr. Bethlen Imre Arankának, Göttinga, okt. 2. 1796. — Mosóczi Intitoris Gábor Arankának, Pest, május 18. 1795. — Kovács Lőrinc Pál Arankának, Verespatak, szept. 6. 1797. — Cserei József Arankának, Kolozsvár, dec. 19. 1798. — Gr. Bethlen Imre Arankának, helynélkül, ápril 2. 1797. — Gr. Bethlen Imre Arankának, Frankfurt, május 12. 1797. — Mosa László Arankának, Borgo-Prund, márc. 3. 1797. — Mártonfi, erdélyi püspök Arankának, Kolozsvár, nov. 15. 1812. — Diószegi Zsigmond Arankának, Pele, aug. 22. 1798. — Zsombori József Arankának, Károly-Fejérvár, szept. 8. 1811. — Fekete, tábornok Arankának, Hosszuaszó, jan. 2. 1814. — Egy névtelen (aligha nem Gyarmathi) levele tömört félíven Arankának, Erfurt, dec. 23. 1796. — Molnár Borbála Arankának, S.-A.-Ujhely, május 17. 1795. — Mihálycz Tamás, sebesz, a Társaságnak, Rév-Komárom, jul. 3. 1798. — Pyber Benedek Arankának, Virt, május 29. 1799. — Borsos Arankának, Csomafalva, nov. 8. 1797. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, jul. 10. 1794. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, márc. 17. 1796. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, május 19. 1796. — Gr. Bánffy György a Társaságnak, Kolozsvár, dec. 7. 1796. — Cserei József gróf Bánffy Györgynek, Kolozsvár, febr. 16. 1796. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, jan. 28. 1799. — Keszthelyi László, piarista a Társaságnak, Kolozsvár, szept. 8. 1794. — Abbé

¹⁾ De épen az.

pipa fűszereztek. Háza a tudósok és idegen utazók gyűlhelye volt. Neve messzire ismeretes. A ki M.-Vásárhelyt, az Arankát is felkereste. Nyílt szívű, egyenes, jó magyar, kissé burocratikus szokásokkal s udvari szellemmel. Ez juttatta díszes álláshoz. A magyar nyelv rajongó szeretete s nemzeti érzület jellemének fényes vonásai. A szegények sorsán hamar megindult. Polgártársain szeretett segíteni. Székely örökségét Ferenc testvérének hagyta használatára.

Szellem képessége a közepszeriségen alig emelkedett felül. Erős a diplomatikában és jogban volt. Ez adta neki a tudóssághoz a jogcímet. Szorgalma, munkaképessége előre törekvő hajlamainál fogva sokak felett kitűnt, ez által szerezte ismeretét, életügyessége által szerencsését, a nemzeti nyelv iránti szívós ragaszkodása által népszerűvé lett, s neve országosan tisztelt. A székelynek általában nemzeti alapvonása az anyai nyelv és haza iránti ragaszkodás. Életét maga akarta leírni, Döbrentének 1812. nov. 12. írt levelében kifejezte azt; de szegényli — úgymond — hozzá fogni, mert már 76-ik évében van, s még semmit sem tett. 1809. végrendeletet készített, előbb emléket a gr. Teleki-féle m.-vásárhelyi fényes könyvtárban Cicero egyik műve 4-rétű szép pergamen-codexével s egy 1526-ik évi szintén nagybecsű

Eder (deákul) Arankának, Szeben, jun. 19. 1794. — Székely Márton Arankának, Marburg, szept. 28. 1794. — Diószegi Zsigmond a Társaságnak, Pele (Középszolnok), május 8. 1798. — Finta József, egységihívó esperes, Arankának, Ders, szept. 21. 1798. — Pávai Vajna Elek a Társaságnak, Kolozsvár, ápr. 30. 1794. — Abbé Eder (deákul) Arankának, Szeben, jan. 16. 1795. — P. Blasy Bonavita, barát, Arankának, Csik-Somlyó, okt. 10. 1798. — Zilahí Sebes János Arankának, Székely-Udvarhely, május 29. 1794. — Heydendorf Mihály Arankának, Medgyes, május 12. 1794. — Kovács Lőrinc Pál Arankának, Verespatak, május 2. 1798. — Hanulik János, piarista (deákul) Arankának, Nagy-Károly, aug. 19. 1796. — A soproni magyar Társaság az erdélyinek, Sopron, dec. 27. 1794. — Molnár Borbála a Társaságnak, S.-A.-Ujhely, nyilashava 2. 1794. — Cserei Farkas Arankának, Kolozsvár, febr. 15. 1795. — Gr. Bánfi György a Társaságnak, Kolozsvár, márc. 31. 1794. — Rettegí Zsigmond Arankának, Pest, szept. 9. 1794. — Tertina Miklós (deákul) Arankának, hely és idő nélkül. — Németh József esperes Arankának, Nagy-Boldogasszony, márc. 30. 1797. — Br. Prónay Kálmán (nyomtatott levél) Arankának, Pest, aug. 24. 1812. — Takács József Arankának, Bécs, ápr. 29. 1799. — Gr. Bánfi Györgyné gr. Palm Jozsefa a Társaságnak, Kolozsvár, jul. 24. 1794. — Németh József esperes Arankának, N.-Boldogasszony, május 1. 1797. — Gr. Teleki Domokos Arankának, hely és idő nélkül. — Levéltörődék egy íven Arankának, hely és idő nélkül. — Szenthe Pál, predikátor Arankának, Mohács, jul. 2. évszám nélkül. — Kovács Sámuel, ref. pap Arankának, S.-Szent-György, ápr. 3. 1794. — Br. Kemény Simon Arankának, Vécs, május 2. 1794. — Névtelen (Hanulik) deákul Arankának, Nagy-Károly, okt. 19. 1796. — Cserei József Arankának, Bólon, jul. 17. 1800. — Németh László Arankának, Győr, május 4. 1798.¹⁾

¹⁾ A M. Tud. Akad. kéziratárában. M. Irodalom. (Levelezések) 4-edrét 241. sz. 73—79. levelen.

magyar codex-példánnyal örökítette ¹⁾, mit később Aranka-Codexnek neveztek el. En mivoltát s hollétét kinyomozni nem tudtam. Könyvtára árát 1000 aranyban szabta meg, meghagyta, hogy olyannak adják el, a ki együtt tartja meg s nem engedi széteszlani. Gr. Kemény Sámuel erdélyi kk. és rr. elnökének szánta volt, de a gróf egy évvel hamarabb elhalt. Ő is követte 1817 márc. 11-én 80 éves korában s a város és vidék közrészvéte mellett a m.-vásárhelyi temetőben temettetett el.

Ez Aranka György élete s a M. Nyelveművelő és Kéziratkiadó Társaság ez élettel össze- s együtt folyó történetének vázlatos rajza. Hatásukat a magyar nyelvügyre és nemzetiségre, valamint a magyar történelmi forrástudományra jellemezni a befejező rész feladata.

VI.

Aranka iránt korában kétféle vélemény volt. A közönség, melynek szívében már a francia nagy forradalom s II. József alkotmányhelyreállító rendelete felgyújtotta volt a szabadság és hazaszeretet érzését s lelkét a magyar nemzeti eszme bűvös hatalommal ragadta meg, mely az irodalom mint ezek emeltyűje iránt mind több hajlamot kezdett érezni, híreről jól ismerte őt, neve és buzgó munkássága méltó elismerésben részesült ország-szerte. Egyes magasabb társadalmi állásúak, vagy nagyobb észtehetségűek kicsinyelték tudományát, gúnyolták benne a bürokratát, s hogy nagyobb sikereket a Társaság el nem ért, igazságtalanul neki tulajdonították. Ezek voltak a semmit nem tevők, de a valamit tevők éles kritikusai, az úgynevezett fényes elmék, kik a tudománnyal is éreztetni szeretik az arisztokrácia születési fölényét. Ez irány főképviselei gróf Bethlen Elek és gr. Teleki Mihály. Az elsőtől való e gúnyvers:

Aranka pediglen erőlködik vala,
Aranka pediglen poéta nem vala.

Ennél sokkal jobb a gróf Teleki József epigrammai élű s még sem sértő verse, a mit Aranka néha igen szabad s válogatatlan kifejezésű verselésére irt:

Ha mind oly illendőn, a mint szépen, szólaál,
Akkor nem Aranka, hanem Arany volnaál. ²⁾

De Arankára a gr. Bethlen verse igen érzékenyen hatott, a mit fokozott gr. Teleki Mihálynak irányában való magatartása. E heves véralkatú főúr a Társaság M.-Vásárhelyt székelő osztálya

¹⁾ Első életirója Hadi dolgokról írónak mondja Cicero művét, de ez tévedés, ily című műve nincs. De Legibus című fogott az lenni.

²⁾ Döbrentei: Közhasznú esmeretek Tára, 1831. I. köt. 370—372. l.

másod elnökévé neveztetvén ki magát, hamar észrevétette, hogy az öreg főtitkárt nem szíveli. Ő bátrabb cselekvést s nagyobb erélyt kívánt. Arankát a tapasztalás óvatossá, s lassú elhatározásúvá tette. A többnyire tanár munkás tagokat is feszélyezte az alelnök felsőségét éreztető fellépése. Az aristokratia pedig nem szokott komoly dologhoz. Az sine cura-nak tekintette a Társaság ügyeivel foglalkozást, s a tudósság hírében állást nagyúri kedvtelésnek, melynek legfelebb csak tisztességére — köteles terhei hordozása nélkül — vágyott. Ezek okai a csekély sikernek, s annak, hogy Aranka kedvét elvesztette. Ez 1800-ban volt. Gr. Fekete István márc. 13-án írja neki, hogy a magyarországi tagok a Társaságra panaszkodtak, hogy kiadványát nem folytatja, a tagoknak semmit sem küld, sőt feloszlásáról is beszélnek. Kérte, tudósítsa őt a dolog miben állásáról. Később írja, hogy vette a Társaság új felállítására iránt pártolásra felhívó levelét, de várja az ő (Aranka) tudósítását, (ez mutatja, hogy Aranka már ekkor visszavonult volt) hogy hová küldje az általa évenként fizetni szokott 20 forintot. Okt. 20-án írt levelében csodálkozik, hogy Aranka nem felel a Társaság új felállításáról, melyről azóta sokféle beszédet hallott. . . Erre Aranka válaszolt, s gr. Fekete okt. 30-án tudatja, hogy vette levelét, de nem úgy ír a Társaság fenmaradásáról, a mint ő kívánta. Csúfos vélekedést hárít reá az — úgymond — hogy a kinek oly sok az érdeme, nem kíván tagja lenni.¹⁾ Ez azt mutatja, hogy Aranka nem vett cselekvő részt a Társaság új szervezésében. Így telt el az 1800-1801. év. Ő másokat hagyott cselekedni, a kiknek aztán kezében a Társaság lassanként végképen elaludt.

Az Aranka iránti kedvező véleményt a Társaság megszűnése sem változtatta meg. Az okot nem benne keresték. A halála utáni évben egy barátja életét megírta; azután is az irodalom méltányoló részvétele koronként meg-megújult emléke iránt. Az 1826-ik Hebe-ben kézírása híven van közölve. Kazinczy Ferenc még 1793 kérdezte őt: nem kaphatná-e meg egy jól eltalált képét?²⁾ Hihető, hogy tiz évvel később Cserei Farkas es. kir. kamarás, őrnagy, Kazinczy lelki barátja, az ő megbízásából vétette le Aranka mellképét 69 éves korában Boér Márton m. vásárhelyi képiróval, azon szándékkal, hogy azt annak idejében a pesti Muzeumba tegyék. A képet sikerültnek mondták. Mi történt vele? hol van ma? senki sem tud felőle.

Tudományos munkásságáról Horányi különösen Budai Basa és Ujmódi Gonosztévő című két művéről szólva, kedvező ítéletet mond. „E két műben — úgymond — az író

¹⁾ A fent idézett eredeti levelekből.

²⁾ M. tudom. Akadémia kézírattárában, 1793. jun. 5-ki levele

most a magyar nyelvnek vele született szépségét s egyszerűségét mutatja meg, a mi nem csuszik a porban; majd a szók bőségét és méltóságát, mely nem áradoz túlságban, annyira feltűnteti, hogy ez a jeles szerzőnek a hazai nyelv művelői között kitűnő helyet biztosít.¹⁾

Már rámutattam, hogy e két mű Kazinczy baráti simító kezén ment át. Nem akarok levonni Aranka érdeméből, de barátjából, az ékes magyar nyelv és irány nagy mesteréből sem. Levelezéseik nem sokára kiadatnak; a m. tud. Akadémia irodalmi bizottságától, mely már e célra ki van nevezve; ezt várja a közönség, s akkor kedvezőtlen ítéletet vonna rám, ha én ezt a körülményt, melyet tudnom kellett, elhallgattam volna.

Döbrentei nem igen kedvezőleg szól köztevékenysége és egyesületi munkássága sikereiről, az irodalmi kicsinylőleg tárgyalja, csak írói nyelve tisztaságát s hazafias érzelmét emeli ki. „Mint szép-írónak — úgymond — nyelve tiszta magyar, ellene volt az idegen facsart szólásmódoknak, de a csin élnék érzése nem volt benne tisztán kifejlődve. Versei elfelejtve, prózája mindenben mintául nem szolgálhat, de mint embernek és hazafinak érdemei maradandók.“ Döbrentei említette fel a Teleki és Bethlen-féle verseket, s mintegy osztózva utóbbinak Aranka felőli véleményében, megjegyezte, hogy sok mindenhez fogott, sokat pepeselt, 64 éves korában adta magát a philosophiára s hitte, neki is mondotta, hogy Kantot meghaladta. E képzelődés iratta vele Két Elmélkedés című munkáját.

Ez állításnak Aranka jellemében nincs alapja, írásaiban és tetteiben nincs bizonyítéka. Sőt épen szerénysége s tehetségeinek igaz megismerése áll kétely felett, mit igazol a saját életírása tárgyában Döbrenteihez írott levele s az érintett Elmélkedés előszavában tehetségei hiányos mértékéről tett vallomása.

Balogh Pálnak: A Philosophia állapota Magyarországon Kant-tól a jelen időig című pályadíjt nyert művében²⁾ érdemként van megemlítve, hogy 64 éves korában a Kantról való előadásokat a m.-vásárhelyi ev. ref. collegiumban járta s hazai nyelvünkön ő szolott legelőbb a nagy német bölcsész szellemében. Olvasásai természetphilosophiai nézetekre vezették, melyeket aphorismákban adott elő. Ez szűk mérve a méltánynak, de nem gáncs, sem nevetségességtétel, mint a Döbrentéié.

Vass József gyűjtési szorgalmát s a két Társaság megalakításában és sikerei érdekeiben tanúsított igyekezeit több ízben kiemeli, kedvező ítélete indokaiul joggal ezeket bevén.

Igaz és méltányos vele szemben Toldy volt. Egész munkás-

¹⁾ Nova Memoria Hungaror. Pars I. 181—184.

²⁾ Philosophiai Pályamunkák. I. köt. 1835. 161. l.

ságán végig pillant, s a mi érdemes rá, méltányolja, a mi nem, hibáztatja. Legelől helyezi azon nagy érdemét, hogy a két Társaságot kezdeményezte, hazafias szándékát az erdélyi országgyűlés elé tudta juttatni s annak pártolását is megnyerte, Révai-nál szerencsésebben, a kinek Magyarországon egyik sem sikerült Bölcsészetről azt mondja, hogy Schellinget utánzó aphorizmái meg nem értve s nem érdekelve, hatás nélkül maradtak.¹⁾ Közjogi kísérlete: az angol és magyar alkotmány egyeztetése (1791) figyelmet érdemel.²⁾ Nyelvtudományi dolgozatairól csaknem dicsérő ítéletet mond. „A debreceni grammatika a hibás szokásból törvényeket von el és alkot, az ik-es igét ragozta, s a szenvedő és visszaható igealakoknak külszenvedővé tétele által iszonyú romlást tett a nyelv szépségén s bemocskolta a református irodalmat. Az egy Aranka tett e kortársak közt jótékony hatást józan felfogásával, különösen az igeragozások pontjában, de hatása az ár ellenében nem volt.”³⁾ Becses szolgálatot tett nyelvünk ügyének nyelvészeti értekezéseivel (1796).⁴⁾

Toldynak Aranka nyelvészeti érdemei méltatásában 1796-ra hivatkozása azt mutatja, hogy a Társaság munkái közt ez évben megjelent nyelvészeti értekezést az ő művének vélte. En fentebb kimondott nézetemet még Kazinczy Ferenc ítéletével indokolom, a ki 1811. szept. 12-én Cserei Farkashoz írt levelében így nyilatkozik róla: „E kis üres tért Aranka munkájának adom. Az a szegény öreg túlélte magát, nagy kár, hogy el nem némul... Micsoda az az ő —ga⁵⁾ s mily homályos, összezavart és becsetlen a Hunyadi-ház eredetének leírása! S ő még is azt hiszi, hogy magyarárol jól tud, és hogy ő ír szépen!”⁶⁾ Kazinczyval való hosszas levelezése, nyelvi vitatkozása a legvilágosabb bizonyíték arra, hogy ő a magyar nyelv legnehezebb kérdéseiben oly tiszta elmeletet, oly szabatosan nem formulázott, hogy a jövőt csaknem egy századdal előzze meg. Ha majd valaki a Társaság jegyzőkönyveiben az 1796-ki kiadvány tartalmáról folyt tanácskozásokat feltalálja s átvivsgálja, hiszem, hogy az eredmény engem fog igazolni.

Egykorúnak levelezésben nyilvánuló ítéletét is megemlítem. Levelezett vele a két országnak az arisztokratia és közép osztály soraiból való csaknem egész tudós-köre. Kölesönös bókjaik udvariaskodás és költői, néha ifjúi ömlengés. Nem nagy erkölcsi értékűek, mert lelkesedés, közgyszerszeret, kölesönös iro-

¹⁾ Magyar Nemzeti Irodalom Története. 18-8. 159. l.

²⁾ Ugyanott 163. l.

³⁾ Ugyanott 169. l.

⁴⁾ Ugyanott 158. l.

⁵⁾ E szó olvashatlan.

⁶⁾ M. Tud. Akadémia kéziratára. Magyar Irodalom (Levelezések) 241. sz. 18. l.

dalmi érdekek idézik elő, tartják fenn, s azok megszűnése, módosulása, évek teltevel a kedély kihűlése, átalakítja, hidegséggé változtatja, egészen megszünteti. De azt, hogy Aranka a magyar társadalomban tényező volt, jelenti és igazolja. Kis János forró szeretettel és tisztelettel viseltetik iránta, őt Erdély Phoebusának nevezi s a hon díszének.¹⁾ Br. Prónay Sándort egészen elszédített — írja egy levelében Kazinczy. Ő azt hiszi, hogy csak az erdélyi jó magyar.²⁾ Gr. Dessewffy — a mint fentebb is volt érintve, — tőle kér tanácsot egy magyarul tanulni kívánó lengyel herceg részére. Bacsányi olvasván az erdélyi kk-hoz és rr-hez intézett felhívását a Nyelvűművelő Társaság felállítása érdekében, többet érez iránta tiszteletnél — írja — dicsőségének és gyönyörűségének tartja, hogy barátjának nevezheti;³⁾ máskor⁴⁾ boldogságnak mondja, hogy oly jeles dolognak szerzője s mintegy teremője barátságával dicsekedhetik. Csak azon egyért is halhatatlanságot érdemel. Áldják is a hazafiak, nemzete ily munkás szeretetért, de inkább áldani fogja a késő maradék. Ismét más alkalommal megvallja, hogy őt Muzéuma megindítására⁵⁾ egyenesen Aranka lelkes hazafiassága indította. Kazinczy kedves, tisztelt, érdemes, örökös barátjának nevezi őt,⁶⁾ öleli Orpheusa — írja egyik levelében — másikban: öleli Széphalmija (két írói felvett neve.) Erdemeiről szólván, mondja, hogy azok fenn fogják tartani neve emlékezetét sokáig, még azután is, ha a párka életfonalát elmettszi.⁷⁾ Később Bacsányival összeszólalkozott. Kazinczyban a barátság szánakozó részvétté változott át. De hát Aranka vénült, a könyvárusítás kisebb mérvre szorult. Mivel is kedveskedhetett volna egy sírja felé közeledő agg? Sorsát nem kerülhette ki. Testvérhoni tudós barátaitól még életében elfeledtetett.

Aranka észerejét, jellemét és sikereit így állapíthatjuk meg.

Esztéthetségben a középszerűsége nem állott felül, ismeretei nem szakszerűek, sem mély alapon nyugvók s rendszeresek, eszméi inkább gyakorlati értékűek voltak. Csöndes véralkat, mély és igaz nemzeti érzülettel, józan felfogás nagy megfontolással és tapasztalattal, elméleti ismerete gyakorlati célokra törekvő ügyességgel egyesült benne. A francia nagy forradalom eszméi és szelleme az egész nemzetben merész politikai aspirációkat keltettek fel lázas szenvedélyek kíséretében. Csodálatos, hogy nála ez nem rajongásban, nem nagy szerep után való vágyakozásban nyilvánult, de minden célja, vágya, reménye és küzdelme a nemzeti nyelv, és hazai történelem szeretetének és művelési ösztönének főléb-

¹⁾ 1791. jun. 30-ki levele. — ²⁾ 1790. nov. 2-ki levele. — ³⁾ 1791. márc. 17-ki levele. — ⁴⁾ 1791. jul. 4-ki levele. — ⁵⁾ A mint tudjuk, ő szerkesztette a Kassai Múzeumot. — ⁶⁾ 1791. jan. 7-ki levele. — ⁷⁾ 1791. jan. 1. levele.

resztésére központosult. Az anyaország írói voltak az elsők, a kik egy tudós társaság alapítását kezdeményezték, de siker nélkül. Közlehangoltság követte azt, s az ott tört és csatát vesztett nemzeti törekvés mintha Erdély bércei közé menekült volna, hogy magának életet ott vívjon ki. Aranka felismerte az idő jellegét, a lelkek elkedvetlenedését s a titkos mozgó rugókat. Megragadta hát a kedvező alkalmat. Alakot, testet adott a nemzeti óhajnak. Szóba foglalta s kifejezésre juttatta a szívekben élő érzelmeket. Az erdélyi Nyelvművelő és Történetkiadó Társaság alaprajzát papírra téve, a lapokban nyilvánosságra hozta, s a mint ezek az országban a hirt és a terv hazafias eszméit szétvitték, mintha új fény áradt volna el a kis hon bércei felett. A köd oszlani kezdett. A hit a hazafiakban fölébredt. Remélni kezdett mindenki, s munkára, áldozatra lelkesült kéz és akarat. Az indítványozónak szerény szavai s szavaiból kitetsző meggyőződése magával ragadta a társadalmat, kormányt és országgyűlést. Üdvözölve fogadták és gyámolítására készséget ígért mindenki. Kihatott ez a testvér országra is. Ott is közörműt keltett az első szerencsés föllépés diadala. A mi a nagyobbaknak nem sikerült, a kisebb hazarész bölcsesége és erélye hozta létre.

Az első állandó magyar nemzeti színháznak Kolozsvárott megalapítására is e mozgalom adta meg az első lökést; Kolozsvárnak társává lett M.-Vásárhely, s ott e nemzeti és művészeti ügy lelkes gyámolója Aranka volt.

Ebben sarkallik az ő köztevékenységi érdeme.

Erdélyben a magyarságnak új életet ez adott, célt elébe három évtizedre ez tűzött. A nemzeti irodalomnak a homályborított XVIII. század végén ez volt hajnalodása, s a csaknem kihaltak tetszett társadalom megújulásának előkészítője. Szeretettel kezdett viseltetni a nemzet főleg nyelve és a hazai történet iránt. Az anyák a palotákban, az előkelő polgárság házaiban edesebben kezdték azt beszélni. A történeti művek elterjedtek s a magyar történet kedves otthont kezdett találni a hazai földön. Az előtt kevéssel Bod Péter és Benkő József, Apor és a Csereiek voltak a magyar irodalom képviselői; ezentúl egész sora állott elé oly férfiaknak, a kik jól tudták forgatni a tollat s jeles művekkel gazdagították a magyar irodalmat. Az iskolák megélnékültek. Tanárok és tanítványok olvasó társulatokat kezdtek alkotni, hírlapokat és könyveket szereztek, olvastak, szavaltak, mindenféle műveket dolgoztak, s azokat megbírálván, magukat szónoklatban és szabad előadásban gyakorolták. Ezt követték a rajzok, ének és zene művelése, színi előadások, hangversenyek stb. Szóval: Erdély álmából felébredett.

Hogy Kolozsvár és Maros-Vásárhely a szép magyar beszéd

hazájává lett, az itt élt és munkálkodott kettős Társaságnak nagy része volt benne.

Szintoly döntő volt a Társaság hatása a magyar történeti források nyomozására is. A felfedezett, egybegyűjtött és hozzáférhetővé tett számos történet- és krónikairó, naplók, oklevél- és más emlék, valamint a Társaság néhány publicatiója eléggé tanúsítják ezt. A mint a hazai történet magyar nyelvű művelése inkább az erdélyi írók érdeme: Nagy Szabó Ferenc, Mikó Ferenc, Borsos Tamás, Kemény János, Szalárdi, Cserei, Bethlen, Mikes, Apor Péter és mások sokan magyar nyelven írták meg koruk eseményeit: úgy azok felfedezése, pusztulástól megmentése, később kiadása is azoknak tulajdoníthatott. Benkő volt az úttörő, Aranka a folytató. A mit ő s a Nyelveműelő Társaság felkutattak, egy más erdélyi történetbúvár gr. Kemény József legnagyobb részben mind egybegyűjtötte. Néhány eredeti jutott a gr. Battyány erdélyi r. katolikus püspök, mások a gróf Teleki m.-vásárhelyi könyvtárába. Ezek kiadását is erdélyi tudósok kezdték meg.

1830-ban egy társaság Kliót akart kiadni. 1834-ben Szilágyi Ferenc valósította s kiadott néhány kötetet. 1840-ban Gr. Kemény és Kovács István az Erdélyország Történeti Tára két kötetét, 1854-ben kiadott gr. Mikó négy kötetet. E nyomon haladtak Toldy és társai, ezen Szalay, Szabó Károly, a m. tud. Akadémia stb. Még foly a kiadás, feldolgozás, monographiák sűrűn jelennek meg, száz és száz író dolgozik e téren. Sok a kész anyag, sok az elkészült történeti munka. Nem sokára hazánk története alaposan megírható lesz. S hogy ez így van, abban Arankának nagy része van.

Ez adja meg az ő élete és munkássága becsének fokmérőjét.

E bekövetkezetteket Erdély és Magyarország már kilencven évvel ezelőtt előre látszott érezni, azért küldötte ki Arankát, azért ment elébe rokonszenven minden jó honfi és honleány. A levelezések teljesen igazolják ezt.

Mily tüneményeszerű volt az a magyar nemzet életében, hogy Gyarmathi Sámuel nyelvteni művét 1794-ben az erdélyi országgyűlés maga adta ki.¹⁾ Érdekes az írónak előszóbeli hála kifejezése. „Kegyelmet a nemes hazának — úgymond — köteles levén a munka homlokírásában meghálálni, valamint védő pártfogását a maradék emlékezetében hagyni: ime teljesíti s igéri, hogy azután is teljes önfeláldozással lesz a nemes hazának igaz fia és munkás szolgája...”

Mily lelkesült volt a közvélemény Erdély irányában, mu-

¹⁾ Okoskodva tanító Magyar Nyelvemester. Nyomatott a Nagy-Erdélyországi (helyesebben Erdély-Nagyfejedelemségi) Rendek költségével. Kolozsvárott. Két nagy kötetben.

tatja Csokonainak 1798. aug. 4-én Arankához írt levele egy helye. „El vagyok csüggedve — írja ő — a szomorú idők miatt. Nálunk nem a hazának fiai változtak el, hanem a haza... Boldog vagy oh kised Erdély! bár a csinos Európának legvégsőbb szélén fekszel is. Te fogod be a legutolsó magyarnak szeméit, mikor mi már vagy oesterreicherek vagy rusznyákok leszünk az Árpád s hét kapitányok sirja felett! Eljetelek szerencsésen a magyar Helvéciának szerencsésebb polgárai. Mi csak igyekezni akarunk. Nektek munkálkodni is lehet. Munkálkodjatok...”

Ez ítélet igen költői és túlzott. De szintén kedvezőleg ítélte Erdélyről nem egy tekintetben br. Prónay, Kis János, Kazinczy is. Tény, hogy Erdély az anyaországot színházával és Tudós Társaságával megelőzte, valamint az is, hogy ez azon korban sokaknak sajnosan esett, és nem ok nélkül. Ez volt oka, hogy az anyaországnak Erdély törekvései iránt oly szenvedőleges volt magatartása. Ezt Aranka érzékenyen panaszolta el Kis Jánosnak 1797. szept. 15-én írt levelében. „Nagy Magyarországon prof. Schediust kérte meg a Társaság, hogy, mint főlevelező, az ő nevében vigye a Társaság dolgát. Igen becsülettel vállalta el még februárban, de azóta nem szolgálhatott semmivel, sem egy jöltevőt, sem munkás tagot nem szerzett, a Társaságnak csak egy cikk, csak 5 forint pénz is onnan be nem jött, könyveink sem osztattak ki. sat.”

Azonban e sok fénynyel Arankában és az erdélyi Nyelvművelő Társaságban is nem egy árnyvonás van egyesülve. Aranka jellemében ilyen az udvaronosság. Míg nemzete elfordult, ő verset írt II. Józsefről, kinek és anyjának köszönhette hivatalát.¹⁾ Eredeti művei — a két Társaság Rajzolatját kivéve — irodalmi színvonalon alul állottak. Nyelvészetiügyi érdeme az anyai tejjel beszívott helyes beszéd és romlatlan nyelvérzék, de nem túlság, sem egyes hibák nélkül. Életének fénypontja a két Társaság megalapításában való hű fáradozása. Gr. Bánffy György kormányzónak mulasztása, hogy a megerősítést ki nem eszközölte, de hogy a meg nem erősített Társaságot munkálkodni engedte s nevével paizsként védte, az érdeme. Az elsőben a Révai kísérletének meg nem engedése irányozta az udvart. Az utolsó gróf Bánffy igaz magyarságára mutat. Az is feltűnő, hogy magyar arisztokraták által, saját pénzükön alkotott Társaság egy magyar

¹⁾ Aranka e jellemvonását élesebben színezttem s erősebben kárhoztattam Szacsavay Sándor című irodalomtörténelmi tanulmányomban. (Lásd: Függetlenség, 1881. 5-ik füzet 357—58. lapjain.) Most sem módosítom, és azt hiszem, hogy a midőn azutáni érdemeit indokolva, gonddal és híven tárgom a közönség elé, igazságérzetemet tanusítom s nem vagyok következtlen. Ő sokat javult a Szacsavayval volt polemia után, értéke növekedett, én is jobban megismerttem őt s ez által növekedett irányában becsülésem.

scriptort sem méltató kiadásra. Latin írókat adtak ki, magyar íróknak munka nem jutott. Ederé lett minden haszon és dicsőség. A nemzeti irodalom iránti idegenség-e oka? vagy az udvarnak akartak tetszeni? Tény, hogy e publicatiók a nemzeti nyelv ügyén semmit sem lendítettek.

A Társaság ellenében is igazolt az a kifogás, hogy eléggé egybe nem tartott, erkölcsi és anyagi erejét úgy, mint oly szép cél és kezdet érdemelte, nem központosította. Hátrányos volt az ország távolabbi tudósait is a gyűlésekben részvételre nem bírni, kiadott munkálatokban a szerzők nevét nem közölni. Lehet, hogy soha sem tudjuk meg: ez vagy ama cikket ki írta? Az, hogy megerősítve nem voltak, még nagyobb tevékenységre utalta, mert biztosítva lehettek, hogy az elnök tekintélye felfelé védi; az ő kötelességük lett volna, lefelé hitelüket teljesen megszilárdítani, s a Próbát Társaság sikeres működése által meggyőzni a kormányt életrevalóságukról, ekképen mintegy erkölcsileg kényszeríteni, hogy a végleges önszervezést és megalakulást megengedje. De éppen az ellenkezőjét tették. Közönyösök voltak, buzgalmuk hamar megernyedett. Mintha akarták volna, hogy a Társaságot ne véglegesítsék. A legtöbb buzgósággal s önzetlenül dolgozó főtitkárt elkedvetlenítették, s így érte el mindkét Társaságot az a sors, a mit kikerülni az ő hazafiasságuk kötelessége lett volna.

A Nyelvművelő Társaság 1801—1802-ki és 1810—1820 ki új alakulási kísérletei nem fűződnek Aranka személyéhez, azok megírását tegyék meg mások. En a munka homályosabb és nehezebb részét megtettem.

Egy középszerű, de hív munkás, egy igénytelen de áldásos sikerű Társaság mintegy követelte csaknem százados homályból kiszabadítását. Mások nagyobb embert és több írói dicsőséget ígérő tárgyat választanak. De valakinek ezt is megkellett tenni. S enyém lón a tiszt. Megtettem. Erdélynek igazat kellett adni abban, a miben megilleti.

JAKAB ELEK.